

Tary Orsolya

Az első magyarországi retorikakönyv

Pécseli Király Imre: *Isagoges Rhetoricae Libri Duo*

Fordította: C. Vladár Zsuzsa

■ „Amint a hadvezér hadseregének megőrzője, úgy az ékesszólás a bölcsességgel együtt az emberi élet kormányzója.”¹ – állítja Nagy Sándornak írott retorikájában Arisztotelész (*Rhetorica ad Alexandrum*). Nemcsak a nagy erejű hasonlat, de az ajánlás is sokat mond a retorika antik státuszáról, legalábbis a Kr. e. IV. században. Pécseli Király Imre XVII. századi tankönyve, az első (latin nyelvű) magyarországi retorikakönyv azonban nem dicsekedhet ilyen szerencsés csillagállással. Talán épp a különbség vezette arra a szerzőt, hogy a fenti idézetet válassza könyve mottójául. „A mai időkben szinte egyetlen szépmesterséget sem vetnek meg és utasítanak el ennyire. Hiszen még ha néhány szabad művészet, mint a geometria, az aritmetika és más effélék teljesen kikerülnek a használatból, nem mondanám, hogy nem érintené súlyosan a műveltséget, mégsem szenvednénk általuk akkora csapást, mint amekkorát a műveltségnek eme legkiválóbb és leginkább szükséges művészete révén. [...] azon munkálkodom, hogy amennyire csak tehetem, e nagyon hasznos mesterség elesett állapotának és elhagyatottságának segítségére siessek. Összeállítottam hát ezt a Bevezetést, avagy gyors megvilágítást, hogy e kihunyóban levő fény erejét növeljem vele: s ezzel hazánknak, melynek mint szüleinknek méltán és sokkal tartozunk, s amelynek a gyarapodására gondolni jó lélekre vall, valamiféle hasznára válhassak.”² Az *Isagoges Rhetoricae Libri Duo*, avagy a *Bevezetés a retorikába két könyvben* tehát elsősorban hasznossági célból jött létre, másodsorban pedig a retorika mesterségének és művészetének presztízsét visszaállítandó.

A retorika ismerete nyújtotta képességeket nem lehet elvitatni, a „képesített” rétor, a jól beszélés fortélyainak tudósa valóban képessé válik saját és akár mások életének „kormányzására” is (pl. vád- és védőbeszéd). Ma, amikor minden sarokból manipuláció leselkedik ránk – reklámok, szelektált híradás, elemző tévéműsorok –, kifejezetten hasznos tudni, hogy milyen eszközökkel igyekeznek az ér-

zelmeinkre hatni, a döntéseinket befolyásolni. De Pécseli retorikakönyvének háttérében nyilván nem a tömegmanipuláció iránti érdeklődés állt. A komáromi iskola rektora tankönyve első kiadását (1612) a helyi iskola tanulói számára írta, ez a tény azonban nem zár ki egyéb lehetőségeket. A szerzőt akár motiválhatta egy olyan segédanyag létrehozásának vágya is, amely által asszisztálni tud a vallási hovatartozásukat hatásosan prezentálni kívánó hitszónokoknak (1615-től maga is protestáns lelkész volt), vagy amely által tehetséges protestáns rétorokká lehet nevelni a kisdíákokat. Elvégre a XVI–XVII. század a hitviták ideje, a magyarországi irodalmat olyannyira áthatja a felekezetiesség, hogy a nyomtatásban megjelent művek jobbára csak vallási tárgyúak: bibliafordítások, káték, vallási vitairatok, hitvitázó drámák. A polemikus irodalom nyilvánvalóan szükségessé teszi az ékesszólás, a jó érvelés képességét. Érdekes ugyanakkor, hogy Pécseli „művecskéjére” semmilyen mértékben nem nyomta rá bélyegét hitbéli ellentét, ellenségeskedés, sőt a retorika harmadik kiadását (1639) már átfogóan a hazai iskolák számára ajánlja. A három részre szakadt Magyarország és a vallásháborúk idején Pécseli egy felekezeti vitáktól mentes – univerzális alkalmazhatóságú – tankönyvet írt: „MAGYARORSZÁG ISKOLÁINAK használatára”.³ Az antik görög és római (nyugati) előképekkel és mintákkal, valamint bibliai (keresztény) utalásokkal és példaszövegekkel dolgozó szerző mintha azt kívánná hangsúlyozni, hogy „a felekezetiességnél fontosabb, hogy mi protestánsok és ti katolikusok egyaránt keresztények vagyunk, és egyaránt nyögjük a török jelenlétét”. Nem állíthatom, hogy Pécseli retorikája az összefogást sürgeti, de a gondolat nem elvetendő.

A hasznosság melletti cél, a retorika presztízsének visszaállítása, egy gyakorlati alkalmazásra szánt, világos rendet követő, könnyedén forgatható tankönyv szerkesztésével valósult meg. Nem lekcisinylő szándékból használok a *szerkesztés* szót, hanem mert Pécseli retorikája antik és kortárs nagyszabású retorikákra reflektálva, elméletüket

és példaanyagukat felhasználva került „összegyűrésre”, a válogatott szerzők között pedig Arisztotelészt, Cicerót, Cornificiust, Quintilianust, Szent Ágostont, Matthaueus Dressert és Johannes Scholliust találjuk.

A *Bevezetés a retorikába két könyvben* szerzője igyekezett „visszafogott rövidséggel” és „könnyű módszer szerint” összeállítani művét a „teljesen kezdők számára”, vagyis talán mégsem kizárólagosan diákok, hanem általánosan a retorikában járatlanok számára. A tankönyv két fő részre oszlik. Első része túlnyomórészt az *inveniót*, avagy az érvek feltalálását, kisebb részben a *diszpozíció*t, azaz az elrendezés megfelelő módját tárgyalja. A könyv második része az *elokúció*nak, vagyis a stílusnak van dedikálva. Habár Pécseli a retorika részeinek tárgyalásakor alkalmazkodik a bevett ötös (olykor hatos) felosztáshoz – mely szerint a szónoki beszéd részei: *feltalálás, elrendezés, kidolgozás* (stílus), *emlékezetbe vésés, előadásmód* – szakkönyve mégis lezárul a harmadik ponttal... A szónoki beszéd tehát nem lép a kigondolástól az előadásig tartó folyamat logikai-időrendi sorrendje szerinti utolsó fázisaiba. A *memória* (emlékezetbe vésés) és a *pronunciáció* (előadásmód) felett nem Pécseli az első és egyetlen retorikaíró, aki elsiklik. A negyedik és az ötödik fázis részletezésének elhagyása mögött ismét a korban lehetünk választ: a könyvnyomtatás elterjedésével óriási lendületet kapott az írásbeliség, s mivel szerzőnk a retorika presztízsen is javítani igyekezett, nem hagyhatta figyelmen kívül a nyomtatott könyv már nem is annyira új médiumát. A szóbeli előadáshoz kötődő két fázis elhagyása azt sugallhatja, hogy Pécseli inkább írott, mint előadott szónoklathoz tervezte retorikáját, ez azonban túlzó kijelentés lenne. Szerzőnk egyszerűen megáll azon az utolsó ponton, amelyik a hangzó és az olvasandó szónoki szövegben még közös, s nem mélyed el olyan műfaji kérdésekben, hogy milyen esélyei vannak egy írásbeli szónoklatnak a beszédhez képest. A nem előadásra szánt írott szöveg nem kap azonnali visszacsatolást a beszéd sikerességéről, viszont lehetőséget nyújt az újraolvasásra. Vannak azonban olyan dolgok is, amelyek az előadásra szánt szónoki beszéd kimenetelét meghatározhatják – pl. „1. kellemes hang, 2. arányos testalkat, 3. a végtagok szépsége és ékessége”⁴ –, az írásbeli „beszédre” azonban semmilyen kihatással nincsenek. Retorikája alapján azt állapíthatjuk meg, hogy Pécseli a retorikát elsődleges szóbeli műfajnak gondolta el, de világosan látta jelentőségét az írásbeliség számára is.

„A retorika a jól beszélés mestersége (*ars bene dicendi*), amely képes a meggyőzésre.”⁵ Mesterség (avagy művészet, „ars”) tehát, de szellemi mesterség, az adottságok és a te-

hetség szerepet játszik benne, de kiművelés által tanulható, gyakorolható. Hogyan kell a meggyőzés érdekében jól beszélni? Először a hallgatóság érzelmeire kell hatni, utána az értelemre. A szónoki beszéd alapvető célja „a beszéd által gyönyörködtetni és megindítani, avagy rábeszélni, a szónok mindent ennek kedvéért tesz.”⁶ Pécseli hozzáteszi, hogy ha a szónok nem éri el a célját, az nem feltétlen saját hibája, és nem is a mesterségé, hanem pl. az éppen rosszkedvű és/vagy visszautasító hallgatóságé. A szónok célja tehát: befogadóvá tenni hallgatóságát a mondanivalóra. Ehhez szükséges, hogy a hallgatóság értse meg, érezze át és jegyezze meg a hallottakat. Az értelmi és érzelmi megértésre való törekvés fontos tényezője a szónoklatnak, enélkül nem képzelhető el az elhangzottak megjegyzése, sőt valójában a sikeres meggyőzés sem. Retorikában kevéssé járatos recenzensként úgy vélem, hogy a meggyőzést a szónokkal (és/vagy témájával) való azonosulás lehetősége teremti meg, a szónoknak szimpatikussá kell válnia a hallgatóság számára. Pécseli furcsa módon a szónok kívánatos emberi tulajdonságairól, jelleméről – a szerénység bevett, beszédben alkalmazandó „fogását” leszámítva – nem ejt szót, pedig ez nemcsak az előadásmódra tartozik. Szerzőnk felfogásában jó argumentációval, hatásos elrendezéssel és választékos fogalmazással megalapozható a befogadói egyetértés, a meggyőzés.

Hogyan kell jól érvelni? Az I. rész, az *invenió*, az érvek fel-, azaz megtalálásáról és az érzelmek felkeltéséről szól. A szónok célja a hallgatóság bizalmának elnyerése. Pécseli a következő altémák tárgyalása révén beszél a helyes argumentációról tankönyvében: beszédfajták, a szónoki beszéd hat része, az érvforrások és az érzelmek felkeltése.

A retorikaíró háromféle beszédfajtát különböztet cél és a hallgatóságra tett hatás tekintetében: 1. A *törvényszéki beszédet*, mely a múlttal foglalkozik, s amelynek célja a vádolás vagy a védelem révén a hallgatóság szigorának vagy könyörületességének elnyerése. 2. A *bemutató beszédet*, amely a jellel foglalkozik, s amely dicséret vagy elmarasztalás által törekszik gyönyörködtetésre (s talán szórakoztatásra is). 3. És a *tanácsadó vagy tanácskozó beszédet*, amely a jövővel foglalkozik, s amely rábeszéléssel vagy lebeszéléssel biztatja vagy bátortalanítja el a hallgatóságát. Mivel hely híján nincs alkalmunk mindegyik beszédfajta belemerülni, ezért csak szemezgetünk az érdekeségekből. Először is, a hármas felosztás ellenére Pécseli – Melanchthon nyomán – külön tárgyalja az alapvetően a tanácsadó beszéd parainesisz ágához tartozó *tanító beszédet*,⁷ melynek célja egy „kevésbé fontos” szónoki cél: a tanítás.⁸ A szerző a *törvényszéki beszéd* következtetésen alapuló ügyállása kapcsán kriminálpszichológiai

megjegyzést tesz: „A következmények a tettet követően keltik a bűn gyanúját, mint: sápadtság, remegés, pirulás, akadozó beszéd, oda nem illő és összefüggéstelen válszok, rettegő lelkifurdalás, elmenekülés, elrejtőzés, és más efféle testi és beszédbeli jelek.”⁹ Nemcsak a nonverbális tényezőkre való kitekintés keltheti fel különösképp figyelmünket, de az is, hogy a példaként szereplő két beszédminta ugyanazon ügy vádló és védő perspektíváját mutatja meg, s a gyilkossággal vádolt, önmagát védő gyanúsított beszédét sokkal meggyőzőbbnek érezhetjük a vádbeszédnél. A szemléletes *bemutató beszéd*nek meg kell felelnie az időnek, a helynek és a személyeknek – azaz illőnek kell lennie a hallgatóság hangulatához, a helyi intézményekhez és szokásokhoz. „Például: az idős kor mindig nagy becsben állt a rómaiaknál. A Kaszpi-tenger lakói viszont a hatvanasokat elhagyott magaslatokra zárva éhen-szomjan halasztják.”¹⁰ Pécseli nagy alaposággal tekint át a személyek dicséretének illő módját, megjegyzi, hogy a származási helyről csak akkor tegyünk említést, ha az nem degradáló a dicséret alanyára nézve, valamint hogy a születési körülmények kapcsán érdemes kitérni a jóslatokra és a név jelentésére is (e pontoknál igencsak érződik az antik minta). A személy dicsérete akkor teljes, ha átfogóan szól a születés előtti, az életben történt, és a halál utáni dolgokról is. Meg kell jegyeznünk, hogy a bemutató beszédnek ez az ága inkább foglalkozik a múlttal, mint a jelennel. (Pécseli maga is utal arra, hogy előfordul, „hogy egy és ugyanazon beszéden belül keverednek az ügyfajták”,¹¹ ilyenkor az elsődleges, a domináns beszédfajta megtalálására kell törekednünk). E megállapítás azonban nem igaz a vidékek, a városok, a szentélyek, a folyók, a földek, a hegyek dicséretére, melyekhez a részletezésben szintén konkrét fogódzókat kapunk. A tankönyvíró a *tanácsadó beszéd*hez számítja a szűkebb értelemben vett megjegyzést, amelyet talán célirányos befolyásolásként lehet definiálnunk. Tanácsai szerint rábeszélésnél a hasznosságot és a megvalósíthatóságot kell hangsúlyozni, míg lebeszélésnél ugyanezeket kell megkérdőjelezni. „Ezt alaposan fejébe kell vésni a kezdőknek, hogy tudják, miképpen használják ezt a fajta érvelést, akár a magánlevelezésben”¹² – írja Pécseli, s a mesterség magánéletre való applikációjával a retorikát sikeresen tünteti fel a mindennapok számára hasznos tudományként.

Az *invenció*-központú első könyv a beszédfajták ismeretése mellett a szónoki beszéd hat részét veszi alaposan szemügyre, ezek a *bevezetés*, az *elbeszélés*, a *tétel*, a *bizonyítás*, a *cáfolás* és a *befejezés*. A *bevezetéssel* készítjük elő a hallgatóságot a befogadásra, itt kell elnyernünk közönségünk jóindulatát, és felkeltenünk figyelmét, hogy „tanu-

lékonyak” legyenek. Ennek megfelelően ajánlatos formáság, „egy alázatosan esdeklő szónok”¹³ benyomásának keltése, de előfordulhat olyan helyzet is, amikor a *bevezetés* elhagyható, és „egy bátorító és kezdeményező”¹⁴ szónok léphet színre. Pécseli hatásos hasonlattal érzékelteti, hogy milyen szerepe van a *bevezetés*nek, és miért kell tetszetősnek lennie. „Amint a szép és elegáns bejárat inkább vonzza a nézőket, hogy belépjenek az épület belsőjébe, úgy a beszéd szép és elegáns bevezetése varázslatosan vonzza a hallgatókat, hogy a beszéd többi részét is meghallgassák. Törekedni kell hát a szép bevezetésre: nagyon fontos ugyanis, hogy ne sértsük meg mindjárt a beszéd elején a hallgatóságot: mert ha így történik, akkor az épületben, azaz a beszéd többi részében nem sok jóindulatot remélhet magának a szónok.”¹⁵

Milyen érdekes útvonalakon vezet tovább Pécseli az olvasót az „épületben”? Az *elbeszélés* tárgyalásakor például – ami „azt mondja el a hallgatónak, hogy miről is van szó”,¹⁶ tehát tulajdonképpen a téma – kitér az események elbeszélésének egy olyan *távol eső* fajtájára, amelyben el tudja helyezni a fikciós irodalmat. A retorikairó Cicero nyomán ugyanis megkülönböztet *mesés* (nem valós és nem is valószerű), *történeti* (valós) és *valószerű* (ami megtörténhetett volna) *távol eső* elbeszélést. A *tétel* a beszéd elhagyhatatlan része, Pécseli az „ügy feje” metaforával emeli ki jelentőségét, az antropomorfizáció nyomán haladva határozza meg a *bizonyítást* is: „Amint a beszéd feje a tétel, így a bizonyítást a szívének lehet nevezni, amiképp tehát a fejet a szív életadó ereje élteti, úgy a tárgyalt tétel is a bizonyításból nyeri erejét, hogy tekintélye és hitele legyen; s a tétel sohasem lehet hiteles, ha nincs megerősítve és bizonyítva.”¹⁷ Az érvelés döntő része a *bizonyítás-cáfolás* sikerességén múlik. A szerző több találó megállapítást is tesz, pl. az érvek lehetnek valószerűek is, azaz nem valósak, csak annak benyomását keltők. A látszat jelentőségére más helyütt is utal Pécseli: „Az érveket biztos ítélettel kell alkalmazni, hogy úgy tűnjék, egyik a másiktól következik.”¹⁸ A látszateltetés/manipuláció szerepét a cáfolás tanításakor is aláhúzza: „Az ellenfél erős érveit olykor csendben ki kell kerülni, vagy egy ellentétes érv szembeállításával vissza kell verni, vagy több és fontosabb érveléssel el kell homályosítani, vagy végső esetben el kell terelni róluk a bíró figyelmét egy általános érv fejtegetésével, hogy elfeledkezzen az eredeti érvekről.”¹⁹ A hallgatóság figyelmének művészi terelgetése a *befejezés*ben is kívánatos cél, tanácsos ennek megfelelően, s az emlékeztetést segítve, összefoglalni a beszédet. A befejezésnek ezen felül intenzíven kell foglalkoznia a rábeszéléshez szükséges heves érzelmek felkeltésével (a megindítással),

ehhez szükség lehet némi színészkedésre: átszemlélt arckifejezésre, isten(ek)hez címzett könyörgésre, akár könnyhullatásra is. „Ha másokat lángra akarsz lobbantani, magadnak is égned kell: miként a hajósok is annál nagyobb erővel hajtják a hajót, minél közelebb van a kikötő, így a szónoknak is akkor kell a legizgatottabbnak, a legodaadóbbnak és a leghevesebbnek lennie, amikor már közelegni látja a beszéd kikötőjét, vagyis végét.”²⁰ Az érzelemkeltést ugyanakkor nem szabad túl hosszúra nyújtani, nehogy „lecsillapítsa” a hangulatot. A megszakitott befejezés viszont annál hatásosabb.

Milyen a hatásos elrendezés? A háromrészes retorikakönyv II. része a *diszpozícióval* vagyis az elrendezéssel foglalkozik. A mesterség e részének tárgyalása aránytalanul rövidebb az I. – invenció – és a III. rész – *elokúció* – fejtegetésénél. A csekély terjedelem okát nyilván az magyarázza, hogy az érvek helyes sorrendjének kialakítása lényegesen kevesebb témalehetőséget kínál, mint az érvek feltalálása vagy a mondandónk megfelelő nyelvezetbe bújtatása. A Pécseli által felsorolt diszpozícióval kapcsolatos tudásanyagból kiemelendő, hogy a retorika e része a szerző szerint: „az emlékezetbe vésést, a megértést és a hihetővé tételt szolgálja”. Az elrendezés tehát egyfelől a megért(et) és eszköze, másfelől bizonyító funkciója van az érvelésben. Az érvek hatásos sorba rendezésének kapcsán pedig azt a megszívlelendő tanácsot adja, hogy a gyenge érveket az „érvhadserg” közepére helyezzük, úgy, hogy erős érvek öleljék körül azokat. Pécseli ezzel az érvek nesztóri sorrendjére utal: „Hiszen ha valaki csatasort állít, gondosan ügyel arra, hogy az első vonalba bátor és vitéz katonákat állítson, ugyanígy hátulra is; a tapasztalatlan kezdőket a szárny közepén helyezi el, hogy a többiek erejétől körbevéve harcoljanak. Éppígy az ékesszólásra törekvőnek is az úgymond érvhadsergét bölcsen kell felállítania a beszédben, tudniillik úgy, hogy az első és az utolsó helyre teszi a legerősebb bizonyítékokat, a gyengébbeket pedig mintegy a tömegbe rejti.”²¹ Ismételten példát látunk tehát arra, hogy a jó szónoknak mennyire tudatosnak kell lennie, a jó érvelés nem lehet támadható, nem lehet bizonytalan, s nem lehet „száraz” a tények sorjázása sem. A szónoknak az argumentációt, „a logikát művészetbe kell öltöztetnie és rejtenie.”²²

Feltűnő lehet, hogy Pécseli sokszor beszél „elrejtésről”, a figyelem tudatos terelgetését – a rejtést és a megmutatást – nyilvánvalóan a retorika (egyik) esszenciájának tartja. A hallgatóság értelmi és még inkább érzelmi irányítását pedig kettős síkon véli megvalósíthatónak, mely a mű két könyvének felel meg: 1. a gondolatok/érvek síkja; 2. a szavak/megfogalmazás síkja. A II. könyv legna-

gyobb részt a stílussal, az *elocutióval* foglalkozik, Pécseli ennek, vagyis a retorika III. részének arányaiban hasonló jelentőséget tulajdonít, mint az invenciónak. A szerző szerint ez a rész tartozik legszorosabban a mesterséghez, s a szónokok közötti különbség is e tekintetben mérhető legjobban. Stílus nélkül a retorika lényegében csak logika és grammatika lenne, ez visz életet, szemléletességet, gyönyörködtetést a beszédbe.

A retorika tudományterületének kijelölése kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a XVI. század során a mesterség tudósai, a retorikusok, két irányzatra oszlottak, ciceróniánusokra és rámistákra. A Petrus Ramus tanai nyomán kialakuló „rámizmus” újítása a cicerói retorikafelosztáshoz képest az volt, hogy „száműzte” az invenciót és a diszpozíciót a retorikából a dialektikába, s mivel a memóriát és a pronúciációt figyelmen kívül hagyta, a retorikát szigorúan az elokúcióra redukálta. Adamikné Jászó Anna utószavában olvashatjuk, hogy ez „egyrészt csak a stílust tárgyaló retorikákhoz, másrészt ahhoz a felfogáshoz [vezetett], mely a retorikát azonosította az előadásmóddal, szűkebben felfogva a beszédtechnikával”.²³ A stilsztika a retorika része (a XIX. századig el sem különült tőle), a két diszciplína nem ekvivalens, ezért a fogalmak sem felcserélhetőek.

Pécseli az *elokúciót* három fejezetben tárgyalja: *választékosságról*, *elrendezésről* („kompozíció”) és *méltóságról* értekezik. A már az I. könyv során is érezhetően zsúfolt ismeretanyag itt válik igazán hemzseggé (olykor kissé követhetlenné is). A *választékosság* és az *elrendezés* a megszólalás mikéntjére vonatkozik: *latinosan* (nyelvi- leg helyesen) és *világosan*, *illően* és *megfelelően*, valamint *ékesen* kell szólni; törekedni kell a *hangzás harmóniájára* is. Pécseli végigmegy a kerülendő hibákon, amelyekkel véteni lehet a felsoroltak ellen (pl. hibás ejtés, nem megfelelő jelentésben használt szó, helytelen szórend, magánhangzó-torlódás, szóismétlés). Kiemelendő a prózai *ritmussal* kapcsolatos elgondolása, miszerint a prózai szövegnek ritmososnak kell lennie, leginkább a szöveg elején és végén, azonban a ritmusnak rejtve kell maradnia. Az érzékelhető ritmus ugyanis kárára van a beszédnek, eltávolít a céltól: „A versmértékes beszéd teljesen alkalmatlan arra, hogy hitelt adjanak neki, hiszen előre kigondolt és művészi összekapcsolt. Másodsor pedig a hallgatót a dologtól, azaz a lényegtől elvonja, és a ritmus összhangzatával varázsolja el.”²⁴

A *választékosság* és *elrendezés* részletezése után következik a *méltóság* nagyszabású kifejtése, vagyis a beszédben alkalmazandó, alkalmazható *trópusok* és *alakzatok* definíciója és számbavétele. A *trópus* egy szó vagy egy

szöveg jelentésének átvitele, tehát jelentésváltoztatás pl. hasonlóság (metafora) vagy ellentét (ironia) alapján. Pécseli négy trópusról értekezik részletesebben, a szójelentés szintjén: a *metonímiáról*, a *szünekdochéről*, a *metaforáról* és az *iróniáról*. A szövegre kiterjedő, vagy *mondatbeli trópusok* közé pedig az *allegóriát*, a *közmondásokat*, a *talányt*, a *körülírást* és a *túlzást* sorolja, valamint alfajjal együtt felveszi ide is az *iróniát*, hiszen az könnyen lehet egy egész gondolat trópusa is. Akár egyetlen szóban, akár egy hosszabb gondolatmenetben jelenik meg ironia, Pécseli leginkább „hangzó” trópusként beszél róla. Ezen azt értem, hogy felismerésére, beazonosítására a szerző szerint részben a hangsúly ad lehetőséget, részben pedig a mondottak viszonya a valósághoz, ez utóbbi egyidejűséget és jelenlétet feltételez, vagyis az ironia mint az írott szöveg eleme nem kerül említésre, talán elképzelésre sem. A retorikai *metafora*-leírása azonban nemcsak roppant átfogó, de meglepő is. A metafora „kialakulását” illetően Cicerót idézi: „Kezdetben a szavak szűkössége és hiánya szülte, később pedig a gyönyörködtetés és a kellemesség miatt vált gyakorivá.”²⁵ Tehát e trópus szemléltető és „szépítő” funkcióit megelőzte egy azonosító, helyettesítő funkció: nevet adni valami olyannak, ami még nem rendelkezik névvel. Pécseli metaforával kapcsolatos tudása a tankönyv egyik legizgalmasabb fejezete, értékes megállapításai közé tartozik, hogy: a „[m]etafora vagy *translatio* alapja lehet bármely, a világban létező dolog”.²⁶ Az összekapcsolt fogalmaknak hasonlóknak, de arányosan hasonlóknak kell lenniük, ezt remek példával szemlélteti: „a *scrupulus* eredetileg a szandálban a lábat szűrő kavics, átvitt értelemben skrupulust mondunk aggály helyett. Analógia: ami a vándornak a kavics a szandálban, az az embernek az aggály a lélekben, tudniillik mindkettő kényelmetlen.”²⁷ Az analogikus léttapasztalaton alapuló szóalkotás a kognitív metafora elmélet irányába mutat, mely a megértés, a megismerés eszközeként tekint erre a trópusra. Konklúziókat Pécseli további megállapításokkal fokozza: a „metaforát jól ismert és érzékszerveinkkel felfogható dolgok alapján kell megalkotnunk”.²⁸ Ezeket a bizonyos „alapokat”, amelyeket a kognitív nyelvészet „forrástartománynak” nevez, a tankönyv írója élénk is tárja. Listája szerint a metafora alapja lehet az Isten vagy istenek, égi dolgok, természeti elemek, növények, emberek, érzékszervek, mesterségek stb. Néhány példája: „a beszéd árad”²⁹ (víz), „a tanulásnak keserű a gyökere, de édes a gyümölcse”³⁰ (növény), „orvosolja a köztársaság bajait”³¹ (mesterség). A szavak trópusainak tárgyalását a másodlagos vagy *nem tulajdonképpeni trópusok* tárgyalása zárja, Pécseli érezhetően olyan stilisztikai-retorikai

eseteket sorol ide, amelyeknek másutt nem talált megfelelő kategóriát. A *hangutánzás*, amely alatt hangutánzó szóteremtést ért, például valójában nem jelentésátvitel, hanem hangzás (s ebbéli hasonlóság) alapján történő jelentésteremtés. „Kilóg” a trópusok közül a *képzavar* esete is, amely a szerző szerint a „szó értelmének megzavarása, és ezáltal egy másik szó helyett való oda nem illő és helytelen alkalmazása”³² – itt sem beszélhetünk jelentésátvitelről, tudatosról semmiképp, sokkal inkább jelentésvesztés miatt történik jelentésváltoz(tat)ás.

A szó-/mondatjelentés megváltoztatására képes trópusokat az *alakzatok* ismertetése követi. Az *alakzatok* „ilyen vagy olyan elhelyezésük révén összekötik a beszédet, és a beszédnek lendületet és kifejezést adnak”.³³ Az *alakzatok* tehát valamiképp a sor- és szórenddel operálnak a kifejezőerő érdekében. Pécseli a beszéd öltözeteként, külsejeként utal a stilisztikai-retorikai alakzatokra, ennek analógiájára alkothatunk egy olyan (megingatható) divíziót, mely szerint a trópusokat a fogalmak belső tulajdonságai ösztönzik, míg az alakzatokat a külső tulajdonságaik. Pécseli *szóalakzatokat* és *gondolatalakzatokat* különböztet meg, előbbihez számítja az *ismétlés* minden elképzelhető esetét (az *anaforától* a *tautológián* át a *polüszünetonig*), a *paronomasziát* és a *kihagyást*. A szóalakzatok után a *gondolatalakzatok* tárgyalása következik, melyeket a retorikai *párbeszédben alkalmazott, párbeszéden kívüli és a beszéd terjedelmét bővítő* kategóriákra oszt fel. A kimerítő alaposságú felsorolás részletezését mellőzzük, mivel Adami kné epilógusa után a magyar nyelvű kiadás táblázatosan közli a tankönyvben említett trópusokat és alakzatokat. A trópusok áttekintéséhez hasonlóan ezért itt is csak szelektálunk. A harmadik gondolatalakzat kategória áttekintése érvforrások alapján történik, a beszéd nagyítása elérhető pl. *halmozással*, *mellébeszéléssel*, *következtetéssel*, *példákkal* és *parabolákkal*, *szembeállítással*, *helyesbítéssel* stb. Ennek a szakasznak van egy retorikán kívüli érdekessége is: a gyakorlatias szakkönyv 161. oldalán, az inverzió tárgyalásánál (hibás) magyar nyelvű kommentár kerül a latin eredetibe („O nemes erkölcsű f-kegies természetű es igaz értelmű fejedelem monda! kinel illy kedves volt az *szep-etteo* es valofagoskeppen megh nómóffető deaki bölczefégnek tanulafa es gitrapodafa de ollyritka ma ez, mint az *fekete hattju* auagy fejer hollo”³⁴). A másik kettő, párbeszéd alapján tett kategóriameghatározás azért is roppant figyelemreméltó, mert Pécseli ezáltal reflektál a kommunikáció egyirányú-kétirányú megosztottságára. Mind a párbeszéd belüli, mind a *párbeszéden kívüli alakzatok*nál találunk érdekes szerzői megjegyzéseket. Az utóbbihoz tartozik a színlelt mellőzés, azaz a

paraleipszisz, mely nagy hasznára válhat a törvényszéki beszédnek. „Ezt az alakzatot akkor használjuk, ha 1. a gyanút akarjuk növelni, 2. nem akarjuk a vádat bizonyítani, 3. úgy teszünk, mintha elhallgatnánk azokat a vétkeket, melyeket tisztességgel nem lehetne kimondani, és valakinek a szemére hányni.”³⁵ Szemléltetésképp álljon itt: „Ha lenne rá most idő, elmondhatnám azt is, mennyire hozzászoktál gyerekkorodtól fogva mindenféle kicsapongáshoz, de most ezt szándékosan mellőzöm.”³⁶ Ne tévessen meg bennünket a megszólító beszéd mód, a példamondat a párbeszédén kívüli alakzatok között szerepel, nagyobb zavart okozhat, hogy a *költői kérdés* és a *prolépszisz*, vagyis a saját magunk által feltett és megválaszolt kérdés, miért a *párbeszédben alkalmazható alakzatok* közé került. E kategóriából a *paradoxont* emeljük ki, ami Pécselinél az az eset, amikor „a hallgatók figyelmének felcsigázása után valami szokatlan vagy váratlan és hallatlan dologgal folytatjuk”.³⁷ Például azzal, hogy a retorikakönyv írója mindössze huszonkét éves volt mikor e nagyszabású tudományos művét megalkotta...

A II. könyv utolsó részében a három *beszédnem*ről, vagy beszédstílusról értekeznek a szerzők, mert a beszédnek mindig alkalomhoz – személyekhez, dolgokhoz, helyhez és időhöz – illőnek kell lennie. A három beszédstílus az *egyszerű*, a *közepes* és a *fennkölt*: a díszítés és nagyítás szüksége, valamint az összetettség a felsoroltak szerint növekszik. Az *egyszerű* stílus világosan fogalmaz, és a szavakat az eredeti jelentésükben használja, a *fennkölt* stílus azonban már gazdagon díszített, „súlyos”, de nem dagályos és nem keresett. A *közepes* stílus a kettő között helyezkedik el: kellemes, szellemes, arányos és visszafogottan díszített. A szóhasználaton túl e beszédnemek céljukban is különböznek: az egyszerű tanít, a fennkölt megindításra törekszik, a közepes pedig gyönyörködtetni kíván. A felosztás ellenére azonban nem beszélhetünk „tisza” stílusú beszédéről, a három nem gyakran keveredik, ezért „az ékesszólást tanulónak serényen kell igyekeznie, hogy megtanulja okosan és művészen, a tárgynak megfelelően vegyíteni őket”.³⁸ Tankönyve záró soraiban Pécseli további gyakorlati tippeket ad tanítványainak: ismerjék fel, hogy melyik beszédnemre van természetszerűleg hajlamuk, majd annak ellentétét kezdjék el gyakorolni, így talán egyszerűbben szerezhetnek jártasságot mindegyikben.

Pécseli Király Imre nemcsak az ékesszólást tanulók hasznára, de a „keresztyén egyház épülésére”³⁹ is írta retorikakönyvét, célja tehát nemcsak a meggyőzés egyéni képességének tanítása volt, de valamiképp a közösségi jóhoz való hozzájárulás is. „Szent tudomány és embe-

ri bölcsesség az, amit Te / Alkotsz, így szeret is Tégedet az, ki követ / Eggyéforr most égi poézis a rétori művel, / Munkáddal hasznót hajtva hazádnak is így.”⁴⁰ – olvashatjuk a mű elején a Pécselinek ajánlott szépszámú epigrammák közül Szenci Molnár Albert versében. „ujjában rejlik a rétor / Mesterségéhez minden erő meg a szín”⁴¹ – írja léleksimogatva idősebb Rudolphus Goclenius. „Az, ki ma ékesszólni akar Pécseli által / jó kijelölt úton jól halad ő szaporán!”⁴² – buzdít Szepsi Korocz György a szerzőhöz címzett versében. A könyvajánló versikéknek a mű elején (és az idézeteknek itt) fontos funkciója van: „nem épp haszontalan dolog összegyűjteni a bölcs mondásokat és az írók emlékezetes mondásait: a nagy írók mondásai mindig súlyt adnak a megnyilatkozásnak”.⁴³ A költőként is ismert retorikus művét C. Vladár Zsuzsa fordítói munkájának gyümölcseként végre magyar nyelven is teljes egészében olvashatjuk.

JEGYZETEK

1 PÉCSELI KIRÁLY Imre:	22 Uo., 32.
<i>Bevezetés a retorikába</i>	23 ADAMIKNÉ: i. m., 178.
<i>két könyvben.</i> Ford. C.	24 PÉCSELI: i. m., 114.
VLADÁR Zsuzsa, Bp.,	25 Uo., 123.
Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor, 2017, 2.	26 Uo.
	27 Uo.
2 Uo., 9.	28 Uo., 126.
3 Uo., 1.	29 Uo., 124.
4 Uo., 12.	30 Uo.
5 Uo., 11.	31 Uo., 125.
6 Uo., 13.	32 Uo., 127.
7 ADAMIKNÉ JÁSZÓ	33 Uo., 132.
Anna: <i>Epilógus.</i> =	34 Uo., 161.
PÉCSELI, i. m., 173.	35 Uo., 142.
8 PÉCSELI: i. m., 13.	36 Uo.
9 Uo., 47.	37 Uo., 145.
10 Uo., 78.	38 Uo., 166.
11 Uo., 18.	39 Uo.
12 Uo., 71.	40 Uo., 7.
13 Uo., 68.	41 Uo., 6.
14 Uo.	42 Uo., 8.
15 Uo., 24.	43 Uo., 98.
16 Uo., 25.	
17 Uo., 29.	
18 Uo., 32.	
19 Uo., 34.	
20 Uo., 35.	
21 Uo., 104.	